

Tko se boji bijelih čarapa?

Kritičko razumijevanje stereotipnog diskursa o bijelim čarapama u urbanom ismijavanju i zagrebačkoj ogorčenosti u 1990-ih može se oslanjati na tri glavna konceptualna alata: balkanizam, distinkciju i domesticiranu paradigmu modernizacije.

Piše: Stef Jansen

Zimi 1998. godine, Davor, DJ, rođen i odrastao u Zagrebu, bio je ozbiljno depresivan zbog stanja u svojem gradu. Obojene kose i obično odjeven u modernu, klupsku odjeću, Davor se žalio kako je njegov grad gubio svoj urbani duh. Zagrepčani su bili podijeljeni, tvrdio je, za razliku od mase ljudi koji su dolazili sa sela i držali se zajedno. Davor zapravo nije puno krivio došljake – on ih je žalio. Oni su vjerojatno "imali velike snove o budućnosti u Zagrebu, a u stvarnosti donijeli su svoje jadne živote sa sobom". Ovako su mnogi Zagrepčani utvrđivali pravo grada na civilizacijske osobine, deteritorijalizirajući urbanost i osporavajući je određenim stanovnicima grada. Tijekom mog istraživanja o antinacionalizmu koje sam proveo od 1996. do 1998. godine u Zagrebu i u Beogradu, došljaci su bili izvor ogorčenosti mnogih samoproglašenih "urbanih ljudi". Njihov prikaz o ruralnoj invaziji imao je dvije dimenzije. Prvo, govorio je da su došljaci nahrupili u grad i zauzeli vodeće položaje (takozvani "hercegovački lobi" u Zagrebu). Drugu je dimenziju činilo tugovanje zbog "poseljačenja" grada zbog navodne nespremnosti i nesposobnosti došljaka da promijene primitivni seoski mentalitet i način života. Tipični sastojci urbanih reprezentacija seoskih došljaka uključivali su njihovu navodnu nesposobnost korištenja modernih zahoda, njihova navika da u stanovima drže domaće životinje, njihova sklonost da bacaju smeće s balkona svojih nebodera u predgrađu.

Grad pod barbarskom okupacijom "horda s brda"

Na sjecištu političko-ekonomskih i kulturnih dimenzija ove reprezentacije grada pod barbarskom okupacijom "horda s brda", nalazimo Hercegovce. Smatrajući ih neproporcionalnim profiterima kako državnih mjera tako i

(i)legalnoga poslovanja – pod nadzorom "njihovoga" lobija – urbani je diskurs (zapadnim, hrvatskim) Hercegovcima pripisao i ugled nekulturnoga ponašanja. Taj je stereotip pokriva akcent i stil izražavanja, nakit i odjeću, *heksis* tijela, manire za stolom, navike druženja, sklonosti u odnosu na hranu, automobile, glazbu, ukrašavanje, i tako dalje. Sve se to izravno iščitavalo kao simptome temeljnih pitanja kulture, a Hercegovca se osobito prepoznavalo kroz upadljivu potrošnju – pogrešne pokušaje da bude elegantan. Da, vozio je velik mercedes, nosio skupu odjeću i zalažio u pomodne restorane. Ali, njegovo se Armanijevo odijelo stavljalo u kontekst bijelih čarapa, a njezina se Pradina kožna ručna torba povezivala s pretjeranom šminkom i silikonima, kao i njihovim obrocima koje je obično činila svinja na ražnju u skupim restoranima. Slika nije nikada bila potpuna bez još jedne stvari: uvijek su, tvrdilo se, pričali na mobitelima – sređujući poslove s "rođacima".

Tako je u urbanom diskursu naizgled beznačajni odjevni predmet – bijele čarape – postao označiteljem posebne vrste seoskoga došljaka. Čarape odmah upućuju na orodovljeni obrazac: odražavajući opće istočno-europske stereotipe o *nouveaux riches*, Hercegovac je konstruiran kao muški lik, sa zlatnim nakitom, sirov, glasan, polupismen macho koji voli skupe automobile i mobilne telefone. Žene se u tom urbanom stereotipu oslikavalo kao neukusne, prenaglašeno odjevne, plastičnim operacijama uljepšane "trofeje" – odnosno, u izvedenoj ulozi, potvrđujući zaostalom ruralnih rodnih uloga. Značajno je da je urbano ismijavanje bijelih čarapa počivalo na činjenici da ih se smatralo nespojivima s ostatkom odjeće za muškarce. U skladu s urbanim imageom, bilo bi to vjerojatno odijelo (da karikiram stereotip: Armanijevo odijelo kupljeno kod rođaka-švercera). U nastavku ćemo se vratiti na tu nespojivost i njezino značenje za urbanu samopercepciju.

Naravno, nisu svi samoidentificirajući "urbani ljudi" u Zagrebu zdušno podržavali ove reprezentacije, ali stereotipizacija Hercegovaca bila je upadljiva. Dok je pripisivanje krivnje tom sektoru vlastite nacije često koegzistiralo s neprekidnom demonizacijom nacionalnih Drugih, format urbano/ruralno vjerojatno je bilo najrašireniji zajednički nenacionalistički okvir za razumijevanje događaja u regiji.

Infekcija bijelim čarapama

Naglasimo, urbana ogorčenost spram ruralnih došljaka nije ni nova ni jedinstvena (primjerice, istaknuti je predmet proučavanja mediteranske etnografije i "mančesterske škole" socijalne antropologije u južnoj Africi). Ali tko

su bili ti osvajači Zagreba, ti nositelji bijelih čarapa i donositelji primitivizma? Ključni u hrvatskoj nacionalnoj historiografiji, središnje mjesto Hercegovaca odražavalo je dobro poznatu nacionalističku zaokupljenost ruralnošću. Konkurentni postjugoslavenski nacionalistički diskursi artikulirali su, među ostalim, ideje o prirodnosti, čistoći, stvarnosti, religioznom kontinuitetu, žrtvovanju i opasnosti od zaraze i višezačnosti. Značajnu su ulogu odigrali samoproglašeni državotvorni intelektualci u Zagrebu, mada je njihov romantični ruralizam komplikirala činjenica da je hrvatski nacionalizam također rabio ruralnost kao stigmatizirajuću oznaku za krajnje predstavnike balkanske nazadnosti: Srbe.

Odražavajući ovu širu artikulaciju nacionalne čistoće kroz ruralnost, Hercegovci su se (opet) našli u središtu pozornosti tijekom nedavnih ratova: živeći na rubovima pretpostavljenoga etničkoga teritorija, u nacionalističkim ih se reprezentacijama veličalo kao udarno stanovništvo na potencijalno ugroženom teritoriju. Često ih se portretiralo – a mnogi od njih portretirali su se i sami – kao neiskvarene, čiste Hrvate. S reprezentacijom Hercegovaca kao nekako "nacionalnijih" od svoje braće u "matičnoj" državi bili su spojeni kulturni, povijesni i okolišni čimbenici. Tako su Hercegovci bili, tvrdilo se u nacionalističkim diskursima, brdski ljudi u bezvremenskoj borbi za opstanak s prirodnim elementima, "ljudi od kamena" junački su se odupirali grubom, kamenitom, prašnjavom i neprijateljskom prirodnom okolišu. Naravno, nije posrijedi bila samo borba protiv prirode: opetovano su se Hercegovci borili protiv neprijatelja nacije i polagali žrtvu na oltaru nacionalne slobode. Dakle, nacionalističke reprezentacije umanjivale su, zanemarivale ili poricale specifično lokalne aspekte njihovoga identiteta, osim ako nisu promicale ideje koje su ih činile nekako *tipičnijima* od onih u matičnoj državi.

Iako je takvih reprezentacija bilo i ranije, desetljeće nacionalizma i rata podiglo ih je na točku u kojoj su opća proruralna naslanjanja nacionalizma ponekad preuzimali eksplisitni antiurbani stavovi. U nekim se ultranacionalističkim diskursima tijekom 1990-ih gradove prikazivalo kao promiskuitetne i degenerirane lonce-za-taljenje u kojima je tradicija napuštena, a nekada čiste kulturne zajednice zaražene. Hercegovci, iz te perspektive, trebaju biti ponosni na to što su vjerni svojim nacionalnim tradicijama i na nezaprljani karakter ljudskog i prirodnog okoliša. Posljedica su bili višezačni stavovi spram matične zemlje, osobito kad ju je predstavljao glavni grad. S jedne strane, Hercegovci su žrtvovali svoje živote i imovinu za obranu nacionalno homogenizirane matične zemlje i za svoje uključenje u nju. S

druge strane, češće da nego ne, činilo se da se žrtvu prihvata s nezahvalnošću u glavnim gradovima koje se doživljavalо kao sjedišta intelektualnosti, foteljaške politike, pretencioznoga nadrimumjetničkoga promiskuiteta i ravnodušnosti pred patnjom kreme nacije.

No, mnogi Zagrepčani nisu na taj način gledali na stvari. Tijekom mojega istraživanja, oni su opisivali uspon nacionalizma, Tuđmanovu vladu, te ratove kao "pobjedu sela nad gradom". Zadržali su, više-manje, nacionalističke reprezentacije urbanoga promiskuiteta nasuprot ruralnoj čistoći, ali je pritom njihova moralna evaluacija obrнутa: čistocu se reformuliralo u nazadnost, uskogrudnost i primitivizam, dok je mješoviti karakter grada reartikuliran u kozmopolitizam, civilizaciju i toleranciju. Umjesto kao uzorne udarnice nacije, Hercegovce se portretiralo kao nasilne, uskogrudne, primitivne divljake. Hercegovinu se tako oslikavalo kao prilično egzotično, kaotično mjesto bezakonja, gdje ništa nije funkcionalo ali je sve bilo moguće – kao "divlji Zapad". Posljedično, suprotstavljajući se diskursu o junaštvu i čistoći, mnogi su se u Zagrebu distancirali od svoje nacionalne braće na tim područjima. Bilo je tomu sve više tako, kako se ratno iskustvo, ionako već prilično udaljeno od mnogih u gradu, počelo povlačiti u sjećanje.

Dominirajuća lokalna i inozemna razumijevanja postjugoslavenskih ratova odražavala su nacionalistički idiom: govorila su o sukobu između nacija. Međutim, dodatno, i ponekad subverzivno objašnjenje, osobito među samoproglašenim "urbanim ljudima", navodilo je da rat nisu jedino izazivale neprijateljske nacije, nego i njihove vlastite vlade. Važan obrazac u takvom razmišljanju bilo je prikazivanje vlada kao predstavnika balkanskoga, seljačkoga primitivizma. Nositelj toga primitivizma, tvrdilo se, bio je ruralni narod što je zauzeo grad kako političko-ekonomski tako i kulturno, a u Hrvatskoj je osobitu gorčinu izazivala prisutnost i navodno prevladavanje Hercegovaca u gradovima: nositeljima bijelih čarapa nije bilo dosta što su svojim lošim vladanjem zagadživali gradski život nego su nametnuli i svoje korumpirane političke i poslovne elite. Reprezentacijama o ruralnoj prijetnji za urbanost, akademsku vrijednost davali su i brojni oporbeni intelektualci.

Balkanizam, distinkcija i modernizacija

Kao neiskompleksirani seljak rođenjem, nije mi namjera ovdje vrednovati drži li jedno ("ruralno-nacionalističko") ili drugo ("urbano-kozmopolitsko") shvaćanje vodu. Umjesto toga, želim razmotriti ulogu Hercegovca kao proizvoda urbane samodefinicije i njezinoga kontrapunkta. Bijele čarape osvajačkih horda s brda

ovdje se vraćaju u igru, jer za "urbane ljude" one su bile ikonički element "poseljačenja" grada. Slikajući negativnu sliku ruralnoga, stvorena je pozicija samouvjerjenoga *gradanina*: urbanog, obrazovanog, profinjenog građana ugađenosti i civilizacije i *citoyen*, političkog subjekta. Kritičko razumijevanje stereotipnog diskursa o bijelim čarapama u urbanom ismijavanju i zagrebačkoj ogorčenosti u 1990-ih može se oslanjati na tri glavna konceptualna alata: balkanizam, distinkciju i domesticiranu paradigmu modernizacije.

Na najvidljivoj razini, diskursi o bijelim čarapama osobit su oblik **balkanizma**. Razni su autori ukazali na relevantnost prerađene inačice Saidova konceptualnoga okvira "orientalizma" za analizu zapadnjačkih stavova o jugoistočnoj Europi ali i odnosa među postjugoslavenskim državama. Nadovezujući se na koncepte "ugnježđenih" infekcija balkanizma, drugi su pokazali da se koncept može rabiti i u istraživanju opozicija unutar postjugoslavenskih nacionalnih konteksta. O tom smislu, ključna relevantnost diskursa o bijelim čarapama leži na "urbanim ljudima" koji ih formuliraju i na taj način izgrađuju vlastitu subjektivnost kulturnih građana. U načelu, naravno, "kultura", kao pozitivni pol balkanskoga diskursa, po zadanom je parametru bila dostupna svim stanovnicima i stanovnicama grada. Međutim, često je postojala nelagodna koegzistencija samosvjesnoga svojatanja neprijeporne "kulture" s jedne strane, i tjeskobe da je ona bila vrlo prijeporna, s druge strane. Kultura je, drugim riječima, funkcionirala ne samo kao prisvajanje očigledne osobine izvedene iz vlastitoga podrijetla, nego i kao iskazana težnja. Unatoč pretpostavljenoj nespojivosti, življene realnosti "kulture" i njezine suprotnosti "nekulture", prelijevale su se jedna u drugu u svakodnevnom životu. Odgovarajući na "nekulturu" koja se nametala kao "stranac iznutra", "kultura" je potom izgrađena barem djelomice izvan sebstva. Da bi se ove interne nategnutosti integriralo s osjetljivošću na društvene nejednakosti, predlažem da balkanistički okvir dotjeramo pomoću koncepta distinkcije Pierre-a Bourdieua.

Koncept **distinkcije**, razvijen kao dio Bourdieuova eponimskoga proučavanja klase i ukusa u Francuskoj 1960-ih godina, odnosi se na prijeporne prakse društvene diferencijacije koja okružuje otjelovljenje kulture. Kao takav, omogućuje nam uvođenje društvene stratifikacije. Bourdieu je pokazao da je francuska *haute bourgeoisie* svoje kulturne prakse shvaćala kao izraz očite distinkcije: ono što je zapravo bilo naučeno ponasanje, omogućeno društvenim položajem relativne odvojenosti od ekonomski potrebitosti, naturalizirano je kao bezinteresna i neutralna osobna sklonost. Glavna

prednost uporabe koncepta distinkcije, smatram, jest to što on podrazumijeva borbu, činjenicu koja je nažalost često izbrisana iz prisvajanja Bourdieuova rada na engleskomu jeziku. Premda on ističe reproduktivnu sklonost raznih obrazaca ukusa, Bourdieu ukazuje na napetost između samosvjesnoga osjećaja distinkcije s jedne strane, i određene tjeskobe u čežnji za njom, s druge. U slučaju zagrebačkih diskursa o bijelim čarapama, napetost je bila puno oštrega. Uvećavajući dijalektiku habitusa, čimbenici društvenoga podrijetla, kao što je urbani pedigree, pružali su određenu izvjesnost, ali "kultura" je ostala predmetom težnje i natjecanja, unatoč tvrdnjama o očitomu posjedovanju. U takvom su kontekstu diskursi o bijelim čarapama omogućavali izgradnju spojivosti nečijih svakodnevnih iskustava s mogućim varijacijama na temu balkanističke distinkcije.

Na djelu je bio osebujni temporalni čimbenik: kad su se Zagrepčani žalili na gubitak gradske "kulture" zbog seljačke invazije, bilo je to često uokvireno u širi diskurs oplakivanja urbane, europske modernizacije. Život, poput njihovoga grada, više nije bio onakav kakav je bio nekada. Dakle, htjeli su reći da ne samo što je njihov grad napala ruralnost nego se dogodio i korak *nazad*. Samoreprezentacije "urbanih ljudi" kao očito "kulturnih" tražile su da se "kulturu" smatra običnim nastavkom normalnosti prijašnjih života. No, ovu izjavu valja kritički preispitati umetanjem strategija balkanističke distinkcije u njihovu osebujnu, **domesticiranu paradigmu modernizacije**. Temporalni element diskursa o bijelim čarapama upućuje na postojanje osjećaja nostalгије, ali ne one uobičajene. Ne, ovdje izraženu specifičnu nostalгију može se shvatiti kao nostalгијu za modernizacijom. Ona se temeljila na relativnim očekivanjima i ogorčenosti zbog njihova neispunjena. Dakle, diskurse o bijelim čarapama valja učrtavati na pozadinu sjećanja na modernizaciju i žaljenja zbog kolektivnog osjećaja da se na globalnoj ljestvici životnoga stila nekad zauzimalo mjesto više pri vrhu. No, gdje je tu veza s pitanjem o urbanosti? Da bismo to razmotrili, napraviti ćemo kratki izlet u nekadašnju državu.

Blato i asfalt

Promatrano u europskomu kontekstu, teritorij što ga je činila Jugoslavija dugo je zadržao zamjetljivo ruralni karakter. Ozbiljna urbanizacija i industrijalizacija dogodile su se s nakon Drugog svjetskog rata, mada je priroda službenoga titoističkoga stava o gradu i dalje predmet debate. Unatoč velikom kretanju stanovništva prema gradu (6.5 milijuna Jugoslavena između 1948. i 1981. godine) svakodnevna iskustva iz 1990-ih još uvijek svjedoče o neprekinutoj relevantnosti

kontrasta između gradskoga i seoskoga života. Urbanizacija koja je obilježila jugoslavensku eru pretrpjelo je dramatično povećanje tijekom nedavnih ratova, kada su mnogi tražili, izravno ili neizravno, utočište pred nasilje. U tom je procesu jedna kontradiktorna dinamika destabilizirala, ali i učvrstila percipirane suprotnosti između urbanoga i ruralnoga. Mnogi su "urbani ljudi" u Zagrebu pripisali veliki dio krivnje zbog trenutnoga stanja ruralnomu primitivizmu Hercegovaca. Bilo je to kompatibilno s postojećim stereotipima o seljacima i s ranijim službenim diskursom o razvoju. Odražavalo je također prevladavanje evolucionističkoga modela što iz ruralne tradicionalne nazadnosti vodi u urbanu civiliziranu modernost. Dakle, iz prevladavajuće perspektive "modernizacije kao urbanizacije", na pojavu bijelih čarapa na asfaltu odgovaralo se ustrajanjem na zadržavanju "kulturnoga" karaktera grada. Za kraj ču ukratko istaknuti tri tenzije takovoga ustrajanja.

Prvo, bijele čarape na asfaltu izložile su nestabilnost gradskoga pedigrea, prepostavljenoga temelja za razlikovanje "urbanih ljudi", budeći opet nelagodu o dubini urbanizacije. Mnogi od onih što su robili diskurse o bijelim čarapama i sami su bili tek prva ili druga generacija građana. Možda to pojašnjava potrebu da se utvrdi vlastite urbane vjerodajnice. Naslov eseja Slavenke Drakulić, *Još uvijek zapeli u blatu*, paradigmatičan je za sliku što su je o svojim novim sugrađanima imali mnogi gradski stanovnici, ali upravo zbog vrlo brzoga tempa urbanizacije u Jugoslaviji može biti i odrazom preostale sumnje u uspjeh vlastite željene tranzicije na "gradski" život. Pridržavajući se logike Bourdieuvove distinkcije, rijetki su oni koji bi mogli sa sigurnošću potvrditi svoju udaljenost od blata.

Drugo, bijele se čarape nisu pojavljivale u blatu, nego na asfaltu. Asfalt, što prekriva i pobijeđuje blato, bio je ključna metafora jugoslavenske modernizacije. Izgradnja prometnica donijela je asfalt na selo, na taj ga način pokazujući i izdižući u modernost. Metafora koju se u svakodnevnome kontekstu još uvijek učestalo rabi u prizivanju razlika između urbanoga i ruralnoga, asfalt je moderan život odvojio od zaostalosti: smješten između tijela i temelnoga blata, on posreduje iskustvo zemlje, a stoga i seljačkih izvora. Međutim, nedavni su ratovi prouzročili jaču gospodarsku međuovisnost između grada i sela. Zbog padajućega životnoga standarda, mnogi su gradski stanovnici bili prisiljeni više se osloniti na rodbinske društvene mreže na ruralnim područjima, što je značilo jačanje prepostojećih obrazaca. Opet su teško zarađene granice urbane egzistencije dovedene u pitanje: karikirajući metaforu, rekao bih da je, iz te perspektive, umjesto da

selu velikodušno osigura asfalt, grad doživio odron blata, i bio prisiljen prihvati ga.

Stižemo tako i do treće napetosti u diskursima o bijelim čarapama. Jasno je da ni najbujnija mašta ove odjevne predmete ne bi nazvala "tradicionalima". Zapravo, samoproglašenim modernim "urbanim ljudima", koji su svoju modernizaciju doživljavali kao ugroženu, one predstavljaju neautentičan oblik modernizacije. Naime, Hercegovac konstruiran u urbanim diskursima ogorčenosti, imao je neometan pristup nekim ikonama modernosti: primjerice novcu, upadljivoj potrošačkoj robi i transnacionalnim vezama (možda razvijenima iz prijašnjih gastarbajterskih iskustava, često podjednako ismijavanih). Rečeno jezikom klasične strukturalističke antropologije, za zagrebačkog čuvara "kulture", Hercegovac je bio opasna, zagađujuća kategorija. Stoga su samoproglašeni "urbani ljudi" njih pripustili na pozornicu između zaostaloga i modernoga, označavajući viziju ruralnosti u gradu.

Na taj su način bijele čarape što je ih nosio stereotipizirani Hercegovac postale središnjom točkom u postjugoslavenskim diskursima balkanističke distinkcije u modernizacijskom formatu. Žaleći se na poguban utjecaj osvajačkih seljaka na grad, građani su mogli učinkovito oplakivati gubitak puno opsežnijega idealja modernizacije, zadržavajući osjećaj normalnosti pred propadanjem. Iz te "urbane" perspektive, umjesto slike o odroru blata koju sam ranije upotrijebio, invaziju bijelih čarapa možda je bolje usporediti s odbojnim pogledom na blato što izvire kroz pukotine na gradskom asfaltu premda je toliko truda uloženo da bi ga se zauvijek prekrilo. Shvaćene u kontekstu jugoslavenske urbanizacije, bijele čarape mogu stoga označavati balkanizirane druge iznutra, dovodeći u opasnost temelj urbane samopercepције – samopercepцијe koju se, u skladu s logikom distinkcije, nikako ne smije dovesti u pitanje.

Prevela Andelka Rudić

Ova je skraćena verzija teksta koji se bavi i Beogradom, objavljen pod naslovom "Who's afraid of white socks? Towards a critical understanding of post-Yugoslav urban self-perceptions", *Ethnologia Balkanica* 9, 151-67 (2005). Za opširniju analizu, vidi Stef Jansen, *Antinacionalizam*. Beograd: XX vek, 2005.